

Arnd Bauerkämper

Agrártörténet és agrártársadalom az NDK-ban*

A kollektivizálás a közvetlen tapasztalat, az emlékezet és a történetírás metszéspontján

Az NDK-ban a kollektivizálás hivatalos interpretációi és egyéni tapasztalatai éppúgy szöges ellentétben álltak, mint e folyamat nyilvánosan megjelenített emlékezetkultúrája és szűk körben közzétett emlékei. Míg a hatalmon lévők propagandája, csakúgy, mint a történetírás, messzemenően alárendelődött annak a célnak, hogy igazolja az SED-rezsim¹ létét, addig az érintettek tapasztalataiban ambivalenciák és ellentmondások is megjelennek. Mindez az egyéni emlékezetben is szembeűnő. Például Richard Schröder teológus, egyben az NDK Népi Kamarájának utolsó elnöke, 1992-ben egy egykori SED-tagokkal szervezett kerekasztal-beszélgetés meghívottjaként nyilatkozott ekképpen az akkor már több mint 30 éve, 1960 tavaszán befejeződött kényszerkollektivizálásról. Egyik beszélgetőpartnere elárulta, hogy az ő lelkiismerete már rég érzéketlenné vált, mire ő kijelentette: „Egyáltalán nem szabad arra gondolnom, ami akkor történt. Ugyanakkor mindaz mégis szükségszerű volt.”²

Ezzel szemben a történetírás elsődleges feladata az volt, hogy az agrárgazdaságot és a vidéki társadalmat illetően a két német állam viszonyában megmutassa „az SED politikájának helyességét”. E kívánalom egyaránt vonatkozott a Szovjet Megszállási Övezetben (SBZ)³ már 1945 őszén véghezvitt földreformra, az 1952-ben megkezdett kollektivizálásra és az ehhez kapcsolódó, a gépesített mezőgazdaságra történő átmenetre a 60–70-es években. A cél az volt, hogy végül visszatekintve kiemelhessék: „a parasztság átalakult a szövetkezeti parasztok szocialista osztályává”.⁴ A marxista–leninista történettudománynak a „polgári” objektivitástól élesen elhatárolódva, „pártosan” kellett igazolnia az SED-rezsim minden időszakban kényszerjellegű politikai kurzusát. A hivatalos összefoglalók – melyeket az SED-diktatúrában szigorú, ám nem hézagmentes cenzúrának vetettek alá – ezért minden részletre kiterjedően igazodtak az állami és pártvezetés irányvonalához, melyeket gyakran közvetlenül a múltra is vonatkoztattak. Azáltal,

* A német nyelvű kéziratnak ez az első megjelenése.

¹ SED: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, vagyis Német Szocialista Egységpárt. A szövegben megőriztük az eredeti német rövidítést. (A Ford.)

² Az idézet forrása Schröder 1992: 4.

³ SBZ: Sowjetische Besatzungszone, vagyis németországi Szovjet Megszállási Övezet. (A Ford.)

⁴ Az idézetek forrása, ebben a sorrendben: Herferth 1966: 224; Prokop 1984: 775.

hogy a hatalom birtokosai a történetírást saját uralmi politikájuk szolgálatába állították, az NDK történetírása nagymértékben „visszavetített jelenné degradálódott”.⁵ Siegfried Prokop történész 1986-ban még így írt: „azt, hogy a munkásosztály marxista–leninista pártja vezetésével győztessé lett, minden részvizsgálatnak is meggyőzően ki kell mutatnia”.⁶ Mégis, a keletnémet agrártörténet-írás legalább részben eltávolodott a történetpolitikai doktrínák hivatalos kánonjától. Leginkább a 80-as években, amikor a második német államban a társadalomtörténeti kutatást az agrárgazdaság és a vidéki társadalom második világháborút követő alapvető átalakulása újra elfogadottá tette, és így mind több történész tört ki a történetírás legitimációs feladatának bilincseiből.⁷

Az NDK-ban a kollektivizálás folyamatáról írott történeti munkák szorosan kapcsolódtak a hivatalos emlékezetkultúrához, amely a termelősövetkezetek (LPG)⁸ politikailag erőltetett létrejöttét a parasztok „győzelmeként” és a 16. század óta kitört parasztlázadások végakaratainak beteljesüléseként dicsőítette. Az intézményesített „kollektív emlékezetben” megjelenő történetírói értelmezés és ábrázolás azonban ellentétben állt sok érdekelt közvetlen tapasztalatával, melyek elemi erővel őrződtek meg a mindenkori miliók és csoportviszonyok „kommunikatív emlékezetében”. A második német államban elfojtott, és így nem tudott feloldódni az a feszültség, amely egyfelől a személyesen megélt múlt, másrészt pedig a nyilvános emlékezetkultúra és a hivatalos történetírás között fennállt. Mint azt a következőkben bemutatjuk, az NDK államszocialista diktatúrájában a kortársak és a kortörténészek perspektívái alig találkoztak egymással.⁹

Tanulmányomban a közvetlen tapasztalatok, az emlékezet és a keletnémet kollektivizálás történetírása közötti viszonyt elemzem. E szerény áttekintés keretként mindenekelőtt a főbb történetírói törekvéseket és értelmezéseket szeretném felvázolni. Miután áttekintettem a keletnémet agrártörténet-írás keretfeltételeit és irányait (I.), bemutatom a kollektivizálás értelmezéseit (II.) és e folyamat tapasztalatait (III.). A dolgozat a kollektivizálás közvetlen tapasztalatának, emlékezetének és történetírásának viszonyáról szóló megfontolásokkal zárul (IV.).

⁵ Weber 1988: 108.

⁶ Prokop 1986: 816.

⁷ Az idézet forrása Kuppe 1986: 17. Ehhez és a következőkhöz áttekintően Bauerkämper 2004: 64–71.

⁸ LPG: Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft, vagyis mezőgazdasági termelősövetkezet. A szövegben a továbbiakban megőriztük az LPG kifejezést, mivel a magyar termelősövetkezetek nem voltak teljesen azonosak e keletnémet változattal. (A Ford.)

⁹ Vö. Hockerts 2001: 17–19; bővített változata Hockerts 2002.

I. A TÖRTÉNETÍRÓI KERET. A MARXIZMUS–LENINIZMUS AGRÁRPOLITIKAI IRÁNYELVEI ÉS A TÖRTÉNETI-POLITIKAI LEGITIMÁCIÓ HATÁRAI

Az NDK agrártörténet-írása általánosságban azon a marxista formációelméleten alapult, amely lineáris, töretlen ívet, összefüggést konstruált az ős- és rabszolgatartó társadalmaktól a feudalizmuson és kapitalizmuson át a szocializmusig és kommunizmusig. A vidéki népesség felkeléseit – így a reformáció során az 1524–1525. évi parasztháborút, valamint az 1848–1849-es forradalmat – ezért mint a vidéki feudális rend meghaladásának jelentős lépéseit interpretálták. Marx és Engels írásai nyomán végül az agrárkapitalizmus is meghaladottá vált volna, mivel a tőke és a termelőeszközök fokozódó, a nagybirtokosok és a vagyonos gazdálkodók kezébe történő koncentrációja miatt elmélyült volna a vidék társadalmi megosztottsága. Az írásaikban megvalósítandó célként kitzűzött kommunista gazdasági és társadalmi rendről szóló gondolataikban Marx és Engels – éppúgy, mint később Lenin is – két paraszti csoportot különböztetett meg, melyek a rendelkezésükre álló termelőeszközök alapján térnek el egymástól. Míg a törpebirtokosokra és szegényparasztoakra a munkásság részeként, illetve mint a proletariátus szövetségeseire tekintettek, a középparasztokat mint a „parasztság legingadozóbb jelenségét” jellemezték, a nagygazdákat pedig a „burzsoázia táborához” számították. Lenin ezen különbségtétel alapján bontotta ki a munkások és parasztok közötti „szövetség” doktrínáját és „egyesüléstervezetét” [„Genossenschaftsplan”]. Eszerint a kisgazdák először szövetségre lépnek a munkásokkal, majd ennek révén jutnak el az elérendő forradalomig, ami erőteljesen előmozdítaná a parasztok integrációját a szocialista termelőszövetkezetekbe. A parasztság ebben a politikai szövetségben azonban alárendelt pozícióban maradt. Mivel a marxista–leninista haladás-ideológia az ipari társadalom felé orientálódott, a parasztságnak végeredményben a munkásságba kellett volna beolvadnia. A vidéki életmódnak éppígy a városi – mint magasabb rendű – kultúrához kellett volna hasonlulnia. E célok egy mélyen a marxizmus–leninizmusban gyökerező ipari haladásmodellnek feleltek meg, amely – mindenekelőtt a sztálinizmusban – az erőszakos átalakítás radikális politikájába torkollt.¹⁰

Engels a vidéki társadalom különböző csoportjaival szembeni politikát az 1894-ben keletkezett, *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban* című dolgozatában rendszerezte. Miközben a vidéki bérmunkásokat egyértelműen a forradalmi munkáspárt kliensei közé sorolta, addig a szegényparasztokat mozgósította volna, hogy birtokaikat alakítsák át szövetkezeti üzemekké, azonban „nem erőszakkal, hanem a társadalmi segítség e célból történő példája és felajánlása által”. Engels ezért fordult kategorikusan a közép- és gazdagparasztook birtokgaranciája ellen.

¹⁰ A „Szövetség”-doktrínát és a parasztság differenciálódását mint az SED agrárpolitikájának alapelvét lásd Nehrig 1982; a marxizmus–leninizmus haladás-ideológiájáról Langewiesche 1993. A sztálinizmushoz lásd például Bauerkämper 2003–2004. A város és vidék életfeltételei kiegyenlítődése koncepcióját lásd Tömmel 1980.

Végül, a nagybirtokosokkal szemben „semmiféle aggálynak” nem szabadott felmerülni, ez a csoport – mint azt már 1848-ban a *Kommunistische Partei Deutschlands* általánosan követelte – „egyszerűen kisajátítandó”. Engels összességében a mezőgazdasági üzemek szövetkezeti megművelése és a termelőeszközök (ide értve a földet is) köztulajdonba vétele mellett szállt síkra. A „szovjetgazdaságba” történő lépésenkénti átmenet ezen koncepcióját végül Lenin radikalizálta, különösen az *Ursprünglichen Entwurf der Thesen zur Agrarfrage* c. írásában, amivel a Komintern II. világtalálkozását (1920. július 19. – 1920. augusztus 7.) búcsúztatta.¹¹

Ezen doktrínák képezték a keletnémet agrártörténet-írás értelmezési keretét. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a hivatalos történetírás, melyet uralompolitikai legitimációra köteleztek, soha nem uralta korlátlanul a történelemképet. Így például a vidéki mindennapok sokrétegeisége már az 50-es évektől megjelent a képző- és filmművészetben, illetve az irodalomban. Erwin Strirmatter *Tinko* (1955) és *Ole Bienkopp* (1963), valamint Helmut Sakowskis *Daniel Druskat* (1976) c. műveikben éppúgy eltávolodtak a társadalmi élet hivatalos, harmonizáló, a történetírás és a hivatalos emlékezetkultúra által közvetített jelentésétől, mint a *Wege übers Land* c. tévésorozat (1969), illetve Heiner Müller *Die Umsiedlerin oder Das Leben auf dem Lande* c. komédiája, utóbbit mindenesetre 1961 októberében, közvetlenül az ősbemutató után betiltották. E művészek, írók és dramaturgok – hogy elkerülhessék a közvetlen politikai állásfoglalást – ugyanis eltértek a hivatalos pártnyelvezettől és az ehhez gyakran szorosan kötődő, az 1945 utáni vidéki életvilágok hivatalos történeti bemutatásától.¹²

Emellett néprajz- és kultúrakutatók is korán a társadalmi kapcsolatháló átalakulása, a falusi miliók változása és a vidéki hétköznapi aspektusai vizsgálata felé fordultak. A néprajzi tanulmányok ekként már korán megkülönböztették a marxista osztályelemzés nagy statisztikai kategóriáin belül a vidéki társadalom egyes csoportjait, mint amilyenek például a napszámosok, illetve a mezőgazdasági munkások.¹³ Az „életmód”-megközelítés, amely a 60-as évektől a hétköznapi élet kutatását – különösen a munkásságát – tűzte ki célul, ezen vizsgálatok révén erőteljes ösztönzést kapott. Ugyanennyire fontos impulzusok indultak ki kerekén húsz évvel később a szülőföldtudat politikai felértékeléséből [„Heimatverein”], miután az SED-rezsim a 40-es évek végén és az 50-es években az NDK területén található regionális kultúrák egységesítésére törekedett.¹⁴ E folyamatban főként a Magdeburger Börde és Mecklenburg népi kultúráját vizsgáló nagy kutatások bizonyultak iránymutatóknak. Történeti és

¹¹ Lenin 1959: 140–152. Az idézethez bővebben Engels 1963: 484–505. Vö. Krebs 1989: 27–33. A földtulajdon kisajátításáról: Marx – Engels 1959: 481.

¹² Vö. Bauerkämper 1996: 38–39. A filmes ábrázoláshoz lásd mindenekelőtt Heimann 1994: 60, 117–119, 284; Mückenberger – Jordan 1994: 52–59, 301, 434.

¹³ Vö. például Rach 1973; Müller 1977.

¹⁴ Vö. Dehne 1985: 11, 20, 24–25, 30, 32–36, 45; Kehl 1993: 810, 814. A keletnémet hely- és régiótörténet revitalizációjáról lásd Sonnet 1982; Blaschke 1990: 259. A „Heimatverein”-ek kapcsolódására a SED politikájához a Szovjet Megszállási Övezetben és az NDK korai éveiben lásd példászerűen és összehasonlítónan Schaarschmidt 2004: 275–484.

néprajzi esettanulmányokban dolgozták fel egyes társadalmi csoportok – mindenekelőtt a mezőgazdasági munkások és a szegényparasztok – hétköznapi életének a 19. századtól bekövetkező változásait, de a falusi életvilágok mélyreható átalakulásának szociokulturális következményeit is.¹⁵ A 60-as éveket követően a kultúratudományok is az individuális, illetve kollektív értékeket, viselkedésformákat és életmódokat vizsgálták. A néprajzi és társadalomtörténeti munkák differenciált ábrázolásmódját mindazonáltal elfedték a politikatörténeti szintézisek, melyek különösen alkalmasak voltak a kollektivizálás hivatalos olvasatának terjesztésére. Ezzel szemben a kollektivizálás „marxista társadalomtörténete” 1989-ig végeredményben marginális maradt.¹⁶

II. A KOLLEKTIVIZÁLÁS A KELETNÉMET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A földreform, a rákövetkező kollektivizálás és a „szövetkezeti parasztok” új osztályának kialakulása központi helyet foglalt el a keletnémet agrártörténet-írásban, lévén, hogy a második német állam volt az állítólagos örököse a szegényparasztok és mezőgazdasági munkások haladó forradalmi megmozdulásainak. A földreformtól a kollektivizálás lezárultáig bekövetkező „fejlődés” e nézőpontból egyenes vonalú, célirányos és az SED-vezetés által kivétel nélkül, mint a „proletariátus élcsapata” által elkezdett, konzekvensen irányított és kontrollált folyamatként jelent meg. E történeti determináltságához és az ehhez kapcsolódó haladás-ideológiához kötődve nyilatkoztak agrártörténészek még az 1980-as évek közepén is úgy, hogy „[az] NDK-ban a parasztság demokratikus földreformmal megindított felszabadítása a szövetkezeti-szocialista termelési mód vidéki győzelmével 1960-ra befejeződött.” A kommunista agrárpolitika a földreform és kollektivizálás programszintű előkészítéséről és alapjairól megjelent forráskiadásokban is mint az egyedül lehetséges út került dokumentálásra.¹⁷

A történetírás a kollektivizálást a „szövetség”-ideológia és a szövetkezesítési tervek konzekvens eredményeként interpretálta. Ezzel szemben számos történész tagadta az agrárpolitika által követendő iránnyal kapcsolatos konfliktusok létét, mint amilyen az 1956–1957-es, agrárszakemberek és Kurt Vieweg, a Német Mezőgazdasági Akadémia Agrárgazdasági Intézetének igazgatója közötti vita volt, aki a rideg gazdasági tervezés visszavonásáért és a magánparaszti üzemek és az LPG-k egyenlő mértékű támogatásáért lépett fel. E koncepcióról kibombant konfliktust, melyben főként a politbüro tagja, Fred Oelßner képviseltette magát, jámbor módon a „zavarokra” és „átalakulási nehézségekre” vezették vissza,

¹⁵ Vö. Plaul 1979; Rach – Weissel (Hrsg.) 1982; Bentzien 1983; Rach – Weissel – Plaul (Hrsg.) 1986, 1987; Bentzien – Neumann (Hrsg.) 1988. A kutatás állásáról lásd Schier 2001: 31–35.

¹⁶ Mint korai alapvető elgondolást lásd Prokop 1985; Handtke 1986, 1989; von Saldern 1998.

¹⁷ Az idézetet lásd Nehrig – Noziczka 1985: 1082. Vö. még Herferth 1965: 10, 21–22; Kuntsche – Schlombs (Hrsg.) [1975].

vagy „szektás-dogmatikus nézetekre” és „túlkapásokra” redukálták.¹⁸ A teleologikus kontinuitásdogma, mely a legitimációs funkción és a jövőbe, illetve a rendszerbe vetett túlfeszített optimizmuson alapult, éppúgy mellőzte a hatalmon lévők agrárpolitikájának ellentmondásait, mint a nem szándékolt hatásokat és következményeket. Az SED-vezetést szinte mindenhatóként és a munkásság haladó „élcsapataként” dicsőítették, amely a marxizmus–leninizmust „alkotó módon” alkalmazta Németország viszonyaira. Az állampárt a kollektivizálásra irányuló vizsgálatokban a gazdasági és társadalmi folyamatok csaknem mindenható irányító központjaként jelent meg, így a politikai akarat határai nem váltak láthatóvá. Végül, az ötvenes évektől vidéken végbement átalakulás történetírása alárendelődött a történeti-legitimációs szándékú politikai hagyományalapítás céljának.¹⁹

Történészek és szociológusok a földreformtól a 70-es évekig, az „iparszerű termelési módszerek” megvalósulásáig terjedő gazdasági és társadalmi átalakulást az egységes, és következetes agrárpolitika eredményeként interpretálták, melyet utólag legitímáltak. Végezetül az agrártörténet és -szociológia az SED-vezetés alapvető hajtóerejét hangsúlyozta a szövetkezeti parasztok – állítólag messzeemenően egységes – osztályának létrejöttében. A társadalmi és gazdasági változások elemzése maga is alárendelődött a programatikus céloknak és politikai változási céloknak.²⁰

A jelenkor-történeti kutatásokban a késő hetvenes évektől ennek ellenére mégis kivehetően felbukkantak a második világháború utáni vidéki társadalmi-gazdasági fejlődés differenciált értelmezései. Már azelőtt, hogy történészek 1985-ben a második német államban nyilvánosan először szálltak síkra az „NDK társadalomtörténete” mellett, lassacskán oldódni kezdett az SED politikájának szorításából a vidéki társadalom és az agrárgazdaság keletnémet átalakulásának történetírása. Az agrártörténet-írás nem utolsó sorban a vidéki hétköznapiakat vizsgáló kultúrtörténeti-néprajzi tanulmányok hatására fordult növekvő mértékben a kollektivizálásnak a társadalom struktúráira és a társadalmi kapcsolatokra tett hatásai felé. Ennek kapcsán keletnémet történészek először írtak arról, hogy a pártvezetés uralmi politikája és átalakítási tervei a vidéki társadalomban előre nem látott ellenállásba és akadályokba ütköztek.²¹

Ezzel a keletnémet agrártörténet-írás előtt új lehetőségek nyíltak ki. Jóllehet a kollektivizálás történetírását összességében továbbra is kötelezték az SED által támasztott ideológiai előírások és meg kellett felelnie a második német állam hivatalos önképének is, immár mégis megjelenhettek olyan tanulmá-

¹⁸ Az idézeteket lásd (ebben a sorrendben): Stöckigt 1964: 185–186; Kuntsche 1970: 157; Rühle 1961: 425; Rühle 1960: 625. Vieweg bemutatott koncepciójának elfojtásához lásd Scholz 1997: 78, 178–242. Egy másik értelmezés: Kluge 2001: 195–212.

¹⁹ Szemléletes ábrázolását lásd például Sachse 1980. Brandenburgról lásd például Uhlemann 1977. A jóval direktebb politikai működésről lásd például Grüneberg 1965: 16–17; Felfe 1985.

²⁰ Krumbach 1973: különösen 30–43; Krumbach 1977: különösen 251–261; Groschoff – Heinrich 1980: különösen 7–109. A még differenciálatlanabb ábrázolásra lásd például *Zur Agrar- und Bündnispolitik der SED* 1978: különösen 8–49.

²¹ Vö. mindenek előtt Schulz 1984, 1986.

nyok, melyek megkérdőjelezték az SED-vezetés harmonikus társadalomképét. A keletnémet agrártörténészek is lassacskán eltávolodtak azon magyarázatoktól, melyek az állampárt politikai irányvonalát lineáris, szabályszerűen működő és mindenkor központilag ellenőrzött folyamatként magasztalták. Mégis, csak a 80-as évek végén készültek tanulmányok az 50-es évek vidéki társadalmi viszonyainak változásairól, melyek részben interjúkra támaszkodtak, és átnyúltak a kollektivizálás lezárulta utáni időszakra is. A történészek érdeklődése növekvő mértékben fordult a lokális vidéki közösségekben lezajlott társadalmi változások felé. Ezzel együtt a történészek nagyjából továbbra sem adták fel azt a célt, hogy legitimálják az SED-uralmát.²²

III. A KOLLEKTIVIZÁLÁS A SZEREPLŐK ELSŐDLEGES TAPASZTALATAIBAN

A hivatalos történetpolitikai magyarázatokkal szemben az LPG-kké történő átalakulás semmi esetre sem valami „lentről” induló forradalom eredménye volt. A kollektivizálást már jóval azelőtt előkészítették, mielőtt Walter Ulbricht, pártfőtitkár az SED 1952. júliusi, második pártkonferenciáján meghirdette a parasztok és földmunkások LPG-kben történő, „teljesen az önkéntesség elvén nyugvó” egyesülését. Miután az államszocialista rezsim a kollektivizálási nyomást 1952–1953 telén váratlanul fokozta, ezáltal a jobb módú gazdák NSZK-ba történő emigrálását [„Republikflucht”] idézte elő, míg az agrártermelés fokozódó elhanyagolása 1953 tavaszán egyúttal akut élelmiszerhiányt is okozott. Sztálin halála után (1953. március 5.) az új szovjet párt- és állami vezetés már 1953. május 23-án utasította az SED központi bizottságát a kelet-németországi kollektivizálás mielőbbi felfüggesztésére. Sőt, 1953. június 9-én az SED Politbüro²³ közleményében nyilvánosan ismerte el az agrárpolitikai hibákat és az elmenekült parasztokat visszahelyezte birtokukba. Ezt követően egészen 1956–1957-ig csak lassan haladt a kollektivizálás. Az NDK-ban 1954 elejétől 1956 végéig az LPG-k száma csupán körülbelül 1600-ra emelkedett.²⁴

Az 1957. októberi, 33. központi bizottsági ülés és az 1958. júliusi, V. kongresszus határozataival az SED-rezsim hirtelen újra fokozni kezdte a kollektivizálási nyomást. Azon az uralompolitikai célon túl, amely a parasztokat a kiteljesedő „szocialista társadalomba” akarta integrálni, a kollektív üzemekké alakulás révén várták az NDK agrártermelésének tartós emelkedését, hogy ezáltal néhány éven

²² Vö. különösen Piskol – Nehrigh – Trixa 1984. Programszerűen: Pellmann [1988]. Lásd még Kuntsche 1985.

²³ A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága. (A Ford.)

²⁴ Az idézetet lásd Spittmann – Helwig (Hrsg.) 1991: 154–155. A kollektivizálás előkészítéséhez lásd Schöne 2002: 77–78; Schöne 2004: 62. Vö. még Piskol 1995: 19–26. A kollektivizálás folyamatáról 1957-ig lásd Schulz 1994. Brandenburghoz: Bauerkämper 1999: 572–584. Az LPG-k adatairól lásd Schulz 1984: 244. Az 1952–1953-as válságról lásd Bell 1992: 19–36, 53–63.; Kluge 1999.

belül meghaladják az NSZK fejenkénti élelmiszerfogyasztását. A párt- és állami funkcionáriusok az NDK megyéiben és járásaiban 1958 végén ezért kíméletlenül átnyomták a kollektivizálást. A következő év tavaszán és nyarán tartott lélegzétvédelmi szünet után jelzőtüzként hatott a „szocialista átalakulás” 1959. decemberi lezárulta Eilenburg járásban (Lipcse megye). 1960 elején az SED-vezetés egyértelműen úgy döntött, hogy a kollektivizálást néhány héten belül be kell fejezni a második német államban. Az SED megyei és járási vezetőségei ennek érdekében agitációs csoportokat alakítottak, melyek 1960 „szocialista tavaszán”, március–május között csaknem 500 000 parasztot szorítottak az LPG-kbe. Számítalan, kényszerrel létrejött termelőszövetkezet azonban még évek múlva sem tudott megszilárdulni. Sőt, egyes kollektív üzemek feloszlatták magukat, ezért szükségesnek bizonyult az agitációs brigádok újbóli bevetése. Az LPG-tagok utólagos kilépését az SED-rezsim csak 1963-ra tudta véglegesen megakadályozni.²⁵

Az NDK-ban már az 50-es években sem súrlódásmentesen zajlott a kollektivizálás. Pontosabban szólva, a túlnyomórészt kikényszerített egyesülés a falusi miliókben jelentékeny akadályokba ütközött. A kollektivizálás emellett vidéken számos helyen heves összetűzésekhez vezetett a párt agrárpolitikájának hívei és ellenzői között.²⁶ A Frankfurt (Oder) megyei pártvezetés egyik jelentése szerint például a Seelow-i járásban 1952 augusztusában, Friedrichsaeue községben az alakuló gyűlés alkalmával a kocsmai provokációt verekedés [„Saalschlacht”] követte. Egy odahívott gépállomás-vezető és egy agronómus, amikor 23 óra 15 perckor a fogadóba léptek, rögtön a pohár után nyúltak. Az LPG-alapításról folytatott vita során „szörnyű lárma és veszekedés, továbbá székdobálás kezdődött, ami közben rövid időre a fény is kialudt”.²⁷

A termelőszövetkezetek tagjai és hívei közötti társadalmi ellentét sok községben egybekapcsolódott a lakosok közötti hétköznapi konfliktusokkal és részben akár a családon belüli együttélést is ellehetetlenítette. Ráadásul az ötvenes évek elejétől a mind jobban kiterjedő kollektivizálással a család mint termelőközösség felbomlott. Ugyanígy, jóllehet nem teljes mértékben, szétesett a lakó- és munkatér – a paraszti kultúrában messzemenően fontos – egysége is. Ezen felül pedig az ötvenes években megrendült a falusi-agrármiliókba irányuló munkaerő-áramlás. A falvak társadalmi viszonyait mindenekelőtt az ipari munkások beköltözése és a falusi elitek cseréje változtatta meg. A kirendelt munkaerő jelentős részben újra kiáramlott a mezőgazdaságból, mivel az élet- és munkafeltételek rosszabbak voltak, mint a városokban és az iparban. Az LPG-kben emellett jelentősen csökkent a földhöz való kötődés, miután a tagok nem különálló területet műveltek meg, hanem a valóságban – csakúgy, mint az állami gazdaságok dolgozói – mezőgazdasági munkavállalók voltak, akiket megadott termelési ágakban tevékenykedő

²⁵ Az ötvenes évek kollektivizálási folyamatáról és az Eilenburg-kör úttörőszerepéről lásd Schöne 2005a. Vö. még Schöne 2005b: 30–36.

²⁶ Irodalmilag feldolgozza például Hein 2004: 117.

²⁷ A jelentés 1952. augusztus 13-án készült. BLHA, Bez. FfO. Rep. 730. Nr. 953.

brigádokba osztottak be. A kollektivizálás ezért vidéken alapvető átalakulásként, törésként jelentkezett.²⁸

Az ötvenes évek végére az SED-rezsimnek végeredményben lépésről-lépésre sikerült a régi parasztság kollektivizálással szembeni ellenállását megtörni. Az állambiztonsági minisztérium munkatársain, a pártszervek, a tömegszervezetek és az államigazgatás funkcionáriusain túl az ötvenes években a rendőrségi körzeti megbízottak (ABV)²⁹ is a kollektivizálási politika fontos eszközei voltak.³⁰ Az évtized végén az egy községen belüli termelőszövetkezetek tagjai közötti konfliktusok is felerősödtek. Sok faluban több kollektív üzem is alakult, melyek területe 1960 végén átlagosan 281 hektárt tett ki. Az üzemek egyértelmű többségében csak a földeket művelték meg közösen (1. típus). Ezzel szemben az SED-vezetés által szorgalmazott 3. típusú LPG-be történő átmenet, amelynél az épületeket, az eszközöket és a jószágokat is bevitték a közösbe, csak lassan haladt. E szétदारaboltságból számos súrlódás és társadalmi konfliktus adódott. A régi gazdaparasztnak túlnyomórészt az 1. típusú LPG-kben tömörültek, miközben sok újjgazda és mezőgazdasági munkás, valamint az ipari üzemek vidékre kirendelt dolgozói a 3. típust preferálták. Összességében a kollektivizálás, különösen heterogén paraszti miliókban, a különböző társadalmi csoportok ellentéteinek tartósan politikai töltést adott, ezért az LPG-k megalakulása jobbra mint konfliktustörténet maradt meg az emlékezetben. Ezenkívül különösen a „szocialista tavasz” kényszerkollektivizálását követően, amikor az agitációs brigádok a renitens parasztnokat végül alaptalan ígéretekkel igyekeztek meggyőzni, tartós gyűlölködést hagytak maguk mögött vidéken.³¹

IV. MÉRLEG: KÖZVETLEN TAPASZTALAT, EMLÉKEZET ÉS TÖRTÉNETÍRÁS – FESZÜLTΣÉGEK AZ NDK-BAN ÉS AZ ÚJRAEGYESÍTETT NÉMETORSZÁGBAN

A kollektivizálásban érdekelt szereplők tapasztalatai összességében semmiképpen sem felelnek meg annak a dogmatikus magyarázati hálónak, amely oly sok agrártörténeti tanulmányra jellemző. A szerep- és identitáskonfliktusokat, melyek e feszültséggel előálltak, a további kutatásoknak kell részleteiben megrajzolni. Sok történész egyszerre volt szemtanú és a politikai szempontból jelentős történészi pozíció birtokosa, melyek aligha voltak összeegyeztethetők közvetlen tapasztalataikkal.³² E feszültség az NDK-ban csak komplex, sokrétegű

²⁸ Langenhan 1999: 121, 132, 136, 161. Az „ipari munkásokat vidékre akcióról” részletesebben lásd Witkowski 2004.

²⁹ ABV: Abschnittsbevollmächtigter, vagyis rendőrségi körzeti megbízott. (A Ford.)

³⁰ Lindenberger (Hrsg.) 1999: 167–203.

³¹ Az 1960. tavaszi teljesületlen engedményekről lásd Bauerkämper 2002b: 476–480. Az emlékezet szerepéről a kollektivizálás folyamatában lásd Bauerkämper 2002a: 222–223.

³² A problémáról alapvetően lásd Jessen 2002: 172–174.

közvetítőfolyamatokon és az identitások újradefiniálásán keresztül volt feloldható, vagy legalább csökkenthető. Az 1945 utáni újrakezdés idealizmusa kétségtelenül sok történészt vonzott az „antifasiszta” gazdasági és társadalmi rendhez, akik a Szovjet Megszállási Övezetben, majd ezt követően az NDK-ban helyezkedtek el. Azt is figyelembe kell venni, hogy itt a történészcéhen belül olyan mélyreható személyi változás is végbement, amely a visszatelepülő egykori emigránsoknak is esélyt adott az egyetemi pálya folytatására.³³ Az „antifasiszta-demokratikus átalakulás” – amit e történészek alapvetően támogattak és mint az újrakezdés esélyét gyakran lelkesen üdvözöltek – a földreform révén úgy tűnt, hogy felszámolja a vidéki társadalom nyomasztó egyenlőtlenségeit. Ezen túlmenően a junkerekkel együtt a régi uralmi elitet is megfosztották hatalmától, melynek polgári oldalon politizáló politikusait szintén felelőssé tették a nemzetiszocializmusért és a vidék elmaradottságáért. Ellentétben azzal a szerkezetváltással, melynek során a NSZK-ban már az 50-es évek elején a két hektár alatti kisüzemek kerekén 25%-a, sőt, a kettő és öt hektár közötti paraszti gazdaságok 30%-a áldozatul esett, a kollektivizálásra sok tudományos megfigyelő elsődlegesen mint esélyre tekintett, mely lehetővé tette a foglalkoztatást a mezőgazdaságban, anélkül, hogy le kellett volna mondani az állandó jövedelemről, szabadságról és a szabályozott munkaidőről.

Idealizmusuk és a jövőbe vetett optimizmusuk foglyaként a történészek túlnyomórészt osztották a hatalom birtokosainak haladás-ideológiáját. Végül a „pártosság” elvárása – melyet amúgy sok történész teljesen magáévá tett, de ami azért nem zárta ki teljesen az egyéniséget – adott határozott ösztönzést a pártállam történetírói legitimálásához. Ezáltal az agrártörténet-írás is politikai szerepet kapott és kiszolgáltatottjává lett a politikai célszerűségnek. A „szövetkezeti parasztsok osztályának” kialakulását a történelem csúcspontjaként értelmezték, csakúgy, mint az „iparszerű termelési módszerek” érvényre jutását a mezőgazdaságban, illetve a város és vidék közötti életfeltételek közeledését. Az NDK-ban a „tudományos-politikai függés” szilárdan rögzült főként a fiatal történészek tudatában és viselkedésében, miként azt Jan Peters visszatekintve megállapította. A „pártossággal” szembeni szinte vallásos tisztelet egybeforrt az uralkodó gondolkodásmóddal és diskurzussal és kizárta a valóság más szemszögből történő észlelését.³⁴

A történészek mégis éltek az értelmezés szabadságával. A politika uszályába szegődés összekeveredett a szakmai önértékeléssel, ami a tudósok korlátozott autonómiájára és nagymértékű tehetetlenségére utal. Mindez együtt járt a szocialista utópia vonzerejének a hetvenes évek végétől megfigyelhető egyértelmű gyengülésével, így lassacskán a történetírás politikai funkciói is fellazultak. Ezáltal törhetett utat a vidéki térségek társadalomtörténet-írása, amely a 80-as években vált intenzívebbé és magára az NDK egészére is kiterjedt. A történetírás magyarázataiban kezdett óvatosan tekintettel lenni a kollektivizálás ellentmondásaira,

³³ Ehhez életrajzi esettanulmányokat lásd Keßler 2001.

³⁴ Ezzel szemben lásd Sabrow 2001. A könyvről írt kritikus recenziót Rainer Eckert tollából lásd Eckert 2002: 266–267. Az idézet forrását lásd Peters 1998: 326.

feszültségeire, konfliktusaira és következményeire. Ugyanekkor a generációváltás és az LPG-k viszonylagos konszolidálása a 60-as években, illetve az SED-rezsim propagandája is megváltoztatta a kollektivizálás egyéni emlékezetét. Így a kényszerkollektivizálás kapcsán a represszió és az erőszak elsődleges tapasztalatára mindjobban rátelepült a konkrét előnyök tapasztalata, amely összekapcsolódott a szervezetekben végzett munkával. A valóság észlelete mindenkor konkrét társadalmi, intézményi és kulturális kontextusban, valamint az ehhez kapcsolódó kommunikatív gyakorlatok révén alakul és változik. Az elsődleges tapasztalatok ezért potenciálisan nemcsak az emlékezetkultúrától és a történeti magyarázatoktól üthetnek el, hanem a személyes emlékezettől is.³⁵

1990 után az újraegyesítést követő kiábrándulással, mindenekelőtt az új tartományokban, feszültség keletkezett a személyes emlékezet *egy* formája, amely a kollektivizálásra mint a nyomasztó munkateher alóli felszabadulásra is tekintett, és a hivatásos történetírás által kidolgozott között, amely a parasztok kikényszerített szervezetekbe tömörülése kapcsán a legmesszebbmenően a kényszert, az elnyomást és a terrort hangsúlyozta.³⁶ A személyes emlékezetre a jelen konkrét tapasztalatai szemmel láthatóan még közvetlenebbül és kontrollálhatatlanabban nyomják rá bélyegüket, mint a történetírás. Az emlékezéshez hozzátartozik az alakváltozások széles spektruma, mely az észlelés szelektivitásától a személyes tudáson át a mindenkori normákon, értékeken és érdekeken keresztül egészen a lelki-érzelmi állapotig terjed.³⁷ Anélkül, hogy az eltérő egyéni emlékezet és a történettudomány értelmezésválasztéka közötti feszültséget megszüntetnénk, az NDK történetének kutatói számára fontos kihívás marad a két perspektíva közötti közvetítés, akiknek meg kell akadályozniuk a régi legendák újraélesztését és új mítoszok keletkezését.³⁸

Fordította: *Horváth Gergely Krisztián*

FORRÁSOK

Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam (BLHA)

Az SED Frankfurt (Oder) Megyei Bizottságának iratai (Bez. Ffo. Rep. 730.)

³⁵ A módszertani-elméleti megfontolások észlelésének keletkezéséről és rekonstrukciójáról lásd Tschopp 2005. A szocialista utópia elvesztéséről lásd Meuschel 1992: 219.

³⁶ Ezen ellenmondásról lásd Mühlberg 2002. Az újabb történeti munkák áttekintését lásd Schöne 2003: 254–259; Bauerkämper 1996: 4–5, 7, 55–64.

³⁷ Vö. Johannes Fried ösztönző tanulmányával: Fried 2004.

³⁸ Jarusch 1999: 5, 8; Jarusch 2004: 229–240.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bauerkämper, Arnd 1996: Legitimation durch Abgrenzung. Interpretationen der Bodenreform und Kollektivierung im Kontext der deutschen Teilung und Vereinigung. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 38. 4. 36–69.
- Bauerkämper, Arnd 1999: Zwangsmodernisierung Krisenzyklen. Die Bodenreform und Kollektivierung in Brandenburg 1945–1960/61. *Geschichte und Gesellschaft* 25. 556–588.
- Bauerkämper, Arnd 2002a: Collectivization and Memory: Views of the Past and the Transformation of Rural Society in the GDR from 1952 to the Early 1960s. *German Studies Review* 25. 2. 213–225.
- Bauerkämper, Arnd 2002b: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln.
- Bauerkämper, Arnd 2003–2004: Stalinismus und Modernisierung. *Historicum* 23. Winter. 13–17.
- Bauerkämper, Arnd 2004: Von der Polithistorie zur Sozialgeschichte. Die Historiografie zur Agrarwirtschaft und ländlichen Gesellschaft in der SBZ/DDR. In: Bruckmüller, Ernst – Langthaler, Ernst – Redl, Josef (Hrsg.): *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich*. Innsbruck, 63–77.
- Bell, Wolfgang 1992: *Enteignungen in der Landwirtschaft der DDR nach 1949 und deren politische Hintergründe. Analyse und Dokumentation*. Münster – Hiltrup.
- Bentzien, Ulrich 1983: *Landbevölkerung und agrartechnischer Fortschritt in Mecklenburg vom Ende des 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. Eine volkskundliche Untersuchung*. Berlin (Ost).
- Bentzien, Ulrich – Neumann, Siegfried (Hrsg.) 1988: *Mecklenburgische Volkskunde*. Rostock.
- Blaschke, Karlheinz 1990: Die Landesgeschichte in der DDR – ein Überblick. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 126. 243–261.
- Dehne, Harald 1985: Aller Tage Leben. Zu neuen Forschungsansätzen im Beziehungsfeld von Alltag, Lebensweise und Kultur der Arbeiterklasse. *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 28. 9–48.
- Eckert, Rainer 2002: M. Sabrow, Das Diktat des Konsenses. Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969. *Historische Zeitschrift* 275. 1. 266–267.
- Engels, Friedrich 1963: Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Werke*. Bd. 22., Berlin (Ost), 484–505.
- Felfe, Werner 1985: *40 Jahre Bodenreform – 40 Jahre erfolgreiche Agrar- und Bündnispolitik der SED*. Berlin (Ost).
- Fried, Johannes 2004: *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Metaphorik*. München.
- Groschhoff, Kurt – Heinrich, Richard 1980: *Die Landwirtschaft der DDR*. Berlin.
- Grüneberg, Gerhard et al 1965: *Die marxistisch-leninistische Agrarpolitik von der gegenseitigen Bauernhilfe und demokratischen Bodenreform zur Ausarbeitung und Anwendung des neuen ökonomischen Systems der Planung und Leitung in der Landwirtschaft der DDR*. Berlin (Ost).

- Handtke, Horst 1986: Zur sozialgeschichtlichen Forschung in der der DDR. Gedanken zu ihrer Entwicklung. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 34. 291–302.
- Handtke, Horst 1989: Sozialgeschichte – Stand und Entwicklung in der DDR. In: Jürgen Kocka (Hrsg.): *Sozialgeschichte im internationalen Überblick. Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*. Darmstadt, 89–108.
- Heimann, Thomas 1994: *DEFA, Künstler und SED-Kulturpolitik. Zum Verhältnis von Kulturpolitik und Filmproduktion in der SBZ/DDR 1949 bis 1959*. Berlin.
- Hein, Christoph 2004: *Landnahme*. Frankfurt am Main.
- Herferth, Wilhelm et al 1965: *Von der demokratischen Bodenreform zum sozialistischen Dorf*. Berlin (Ost).
- Herferth, Wilhelm 1966: Der Aufschwung der Genossenschaftsbewegung nach der 33. Tagung des ZK der SED im Oktober 1957. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 14. 208–225.
- Hockerts, Hans Günter 2001: Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“* B 28/2001. 15–30.
- Hockerts, Hans Günter 2002: Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 39–73.
- Jarausch, Konrad H. 1999: Beyond Uniformity. The Challenge of Historicizing the GDR. In: Konrad H. Jarausch (ed.): *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York, 3–14.
- Jarausch, Konrad H. 2004: Jenseits von Verdammung und Aufklärung. Plädoyer für eine differenzierte DDR-Geschichte. In: Dakowska, Dorota – Bensussan, Agnès – Beaupré, Nicholas (Hrsg.): *Die Überlieferung der Diktaturen. Beiträge zum Umgang mit Archiven der Geheimpolizeien in Polen und Deutschland nach 1989*. 229–240.
- Jessen, Ralph 2002: Zeithistoriker im Konfliktfeld der Vergangenheitspolitik. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 153–175.
- Kehl, Matthias 1993: Volkskunde im marxistischen Kontext. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 41. 810–814.
- Keßler, Mario 2001: *Exilerfahrung in Wissenschaft und Politik. Remigrierte Historiker in der frühen DDR*. Köln.
- Kluge, Ulrich 1999: Die verhinderte Rebellion. Bauern, Genossenschaften und SED im Umfeld der Juni-Krise 1953 in der DDR. In: von Kieseritzky, Wolther – Sick, Klaus-Peter (Hrsg.): *Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift Heinrich August Winkler*. München, 317–335.
- Kluge, Ulrich 2001: Die Affäre Vieweg. Der Konflikt um eine sozialistische Agrarbetriebslehre. In: Kluge, Ulrich – Halder, Winfrid – Schlenker, Katja (Hrsg.): *Zwischen Bodenreform und Kollektivierung. Vor- und Frühgeschichte der „sozialistischen Landwirtschaft“ in der SBZ/DDR vom Kriegsende bis in die fünfziger Jahre*. Stuttgart, 195–212.

- Krambach, Kurt et al 1973: *Genossenschaftsbauer – Verantwortung – Bewußtsein. Über die Entwicklung der gesellschaftlichen Verantwortung und des sozialistischen Bewußtseins der Genossenschaftsbauern in der DDR*. Berlin (Ost).
- Krambach, Kurt et al 1977: *Genossenschaftsbauern – gestern, heute, morgen. Die Klasse der Genossenschaftsbauern im Prozeß der Gestaltung der industriemäßig produzierenden Landwirtschaft in der DDR*. Berlin (Ost).
- Krebs, Christian 1989: *Der Weg zur industriemäßigen Organisation der Agrarproduktion in der DDR. Die Agrarpolitik der SED 1945–1960*. Bonn.
- Kuntsche, Siegfried 1970: *Die „Gemeinwirtschaft“ der Neubauern. Probleme der Auflösung des Gutsbetriebes und des Aufbaus der Neubauernwirtschaften bei der demokratischen Bodenreform in Mecklenburg*. (Disszertáció-kézirat.) Universität Rostock, Rostock.
- Kuntsche, Siegfried – Schlombs, Siegfried (Hrsg.) [1975]: *Dokumente zur Bauernbefreiung. Quellen zur Geschichte der demokratischen Bodenreform und sozialistischen Umgestaltung der Landwirtschaft im Bezirk Schwerin*. [Schwerin].
- Kuntsche, Siegfried et al 1985: *Wie wir angefangen haben. Von der demokratischen Bodenreform zum Sieg der sozialistischen Produktionsverhältnisse in der Landwirtschaft. Erinnerungen*. Berlin (Ost).
- Kuppe, Johannes 1986: Kontinuität und Wandel in der Geschichtsschreibung der DDR. Das Beispiel Preußen. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“* B 20–21/1986. 17–26.
- Langenhan, Dagmar 1999: „Halte Dich fern von den Kommunisten, die wollen nicht arbeiten!“ Kollektivierung der Landwirtschaft und bäuerlicher Eigen-Sinn am Beispiel Niederlausitzer Dörfer (1952 bis Mitte der sechziger Jahre). In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln, 119–165.
- Langewiesche, Dieter 1993: Fortschritt als sozialistische Hoffnung. In: Schönhoven, Klaus – Staritz, Dietrich (Hrsg.): *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Fs. Hermann Weber*. Köln, 39–55.
- Lenin, Wladimir I. 1959: Ursprünglicher Entwurf der Thesen zur Agrarfrage. In: Lenin, Wladimir I.: *Werke*. Bd. 31. April–Dezember 1920. Berlin (Ost), 140–152.
- Lindenberger, Thomas 1999: Der ABV als Landwirt. Zur Mitwirkung der Deutschen Volkspolizei bei der Kollektivierung der Landwirtschaft. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln, 167–203.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1959: Kommunistischer Manifest. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Werke*. Bd. 4, Berlin (Ost).
- Meuschel, Sigrid 1992: *Legitimation und Parteiherrschaft. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945–1989*. Frankfurt am Main.
- Mückenberger, Christiane – Jordan, Günter 1994: „Sie sehen selbst, Sie hören selbst ...“ *Die DEFA von ihren Anfängen bis 1949*. Marburg.
- Mühlberg, Dietrich 2002: Vom langsamen Wandel der Erinnerung an die DDR. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 217–251.
- Müller, Ingeborg 1977: Damshagen – Aus dem Alltagsleben der Tagelöhnerfrauen. *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 20. 85–103.

- Nehrig, Christel 1982: Zur Weiterentwicklung der agrarpolitische Konzeption der SED vor der 1. Parteikonferenz 1949. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 30. 483–497.
- Nehrig, Christel – Noziczka, Lothar 1985: Die Weiterentwicklung der Agrarpolitik der SED 1956/57. Zur Situation in der Landwirtschaft der DDR vor Abschluß der Übergangsperiode zum Sozialismus. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 33. 1082–1096.
- Pellmann, Dieter [1988]: Zu einigen Aufgaben, zu inhaltlichen Schwerpunkten sowie zu Fragen der Periodisierung von Untersuchungen zur Geschichte der Agrarpolitik der SED. In: Pellmann, Dieter – Baum, Hans-Rainer (Hrsg.): *Aspekte der Geschichte der Agrarpolitik der SED*. H.n. 3–20.
- Peters, Jan 1998: Unterwegs zwischen Wirtschafts- und Mentalitätsgeschichte. In: Iggers, Georg et al (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. München, 325–339.
- Piskol, Joachim – Nehrig, Christel – Trixa, Paul 1984: *Antifaschistisch-demokratische Umwälzung auf dem Lande (1945–1949)*. Berlin (Ost).
- Piskol, Joachim 1995: Zum Beginn der Kollektivierung der Landwirtschaft der DDR im Sommer 1952. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 37. 3 19–26.
- Plaul, Hainer 1979: *Landarbeiterleben im 19. Jahrhundert. Eine volkskundliche Untersuchung über Veränderung in der Lebensweise der einheimischen Landarbeiterschaft in den Dörfern der Magdeburger Börde unter den Bedingungen der Herausbildung und Konsolidierung des Kapitalismus in der Landwirtschaft. Tendenzen und Triebkräfte*. Berlin (Ost).
- Prokop, Siegfried 1984: Der sozialistische Aufbau im Vorfeld des V. Parteitages der SED (1956 bis 1958) *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 32. 765–777.
- Prokop, Siegfried 1985: Die soziale Entwicklung in der DDR während der Übergangsperiode vom Kapitalismus zum Sozialismus als Gegenstand der historischen Forschung. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe* 34. 800–806.
- Prokop, Siegfried 1986: Probleme der Geschichte der DDR 1956 bis 1958. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 34. 814–818.
- Rach, Hans-Jürgen 1973: Zu den Wohnverhältnissen der kontraktgebundenen Landarbeiter im östlichen Teil Brandenburgs im 19. Jahrhundert. In: Jacobeit, Wolfgang – Mohrmann, Ute (Hrsg.): *Kultur und Lebensweise des Proletariats. Kulturhistorisch-volkskundliche Studien und Materialien*. Berlin (Ost), 159–184.
- Rach, Hans-Jürgen – Weissel, Bernhard (Hrsg.) 1982: *Bauer und Landarbeiter in der Magdeburger Börde. Zur Geschichte des dörflichen Alltags vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin (Ost).
- Rach, Hans-Jürgen – Weissel, Bernhard – Plaul, Hainer 1986 (Hrsg.): *Die werktätige Dorfbevölkerung in der Magdeburger Börde. Studien zum dörflichen Alltag vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis zum Anfang der 60er Jahre*. Berlin (Ost).
- Rach, Hans-Jürgen – Weissel, Bernhard – Plaul, Hainer (Hrsg.) 1987: *Das Leben der Werktätigen in der Magdeburger Börde. Studien zum dörflichen Alltag vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis zum Anfang der 60er Jahre*. Berlin (Ost).
- Rühle, Otto 1960: Zur historischen Entwicklung der Landwirtschaft in Ost- und Westdeutschland. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 8. 599–628.

- Rühle, Otto 1961: Die sozialistische Umgestaltung der Landwirtschaft in der Deutschen Demokratischen Republik. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 9. 505–433.
- Sabrow, Martin 2001: *Das Diktat des Konsenses. Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969*. München.
- Sachse, Rosemarie et al 1980: *Früchte des Bündnisses. Werden und Wachsen der sozialistischen Landwirtschaft der DDR*. Berlin (Ost).
- Saldern, Adelheid von 1998: Eine soziale Klasse ißt, trinkt und schläft nicht. Die Arbeitsgruppe „Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterklasse“. In: Iggers, Georg et al. (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. München, 241–258.
- Schaarschmidt, Thomas 2004: *Regionalkultur und Diktatur. Sächsische Heimatbewegung und Heimat-Propaganda im Dritten Reich und in der SBZ/DDR*. Köln.
- Schier, Barbara 2001: *Alltagsleben im „sozialistischen Dorf“. Merxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED-Agrarpolitik 1945–1990*. Münster.
- Scholz, Michael 1997: *Bauernopfer der deutschen Frage. Der Kommunist Kurt Vieweg im Dschungel der Geheimdienste*. Berlin.
- Schöne, Jens 2002: „Wir sind dafür, dass über diese Fragen keine Berichterstattung erfolgt.“ Die Kollektivierung der Landwirtschaft in der DDR 1952/53. In: Werkentin, Falco (Hrsg.): *Der Aufbau der „Grundlagen des Sozialismus“ in der DDR 1952/53*. Berlin, 71–94.
- Schöne Jens 2003: Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in der DDR. In: Eppelmann, Rainer – Faulenbach, Bernd – Mählert, Ulrich (Hrsg.): *Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung. Festschrift Hermann Weber*. Paderborn, 254–259.
- Schöne, Jens 2004: Freiwilligkeit und Zwang bei der Kollektivierung der Landwirtschaft. In: Buchsteiner, Ilona – Kuntsche, Siegfried (Hrsg.): *Agrargenossenschaften in Vergangenheit und Gegenwart. 50 Jahre nach der Bildung von Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften in der DDR*. Rostock, 59–71.
- Schöne, Jens 2005a: *Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft*. Berlin.
- Schöne, Jens 2005b: *Die Landwirtschaft der DDR 1945–1990*. Erfurt.
- Schröder, Richard 1992: Die DDR einst – und jetzt? *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“* B 41/1992. 3–12.
- Schulz, Dieter 1984: *Probleme der sozialen und politischen Entwicklung der Bauern und Landarbeiter in der DDR von 1949 bis 1955*. (Dissertáció-kézirat.) Humboldt Universität, Berlin.
- Schulz, Dieter 1986: Zur sozialen Entwicklung auf dem Lande in der ersten Hälfte der fünfziger Jahre. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 34. 210–222.
- Schulz, Dieter 1994: „Kapitalistische Länder überflügeln“. *Die DDR-Bauern in der SED-Politik des ökonomischen Wettbewerbs mit der Bundesrepublik von 1956 bis 1961*. Berlin.
- Sonnet, Peter 1982: Heimat und Sozialismus. Zur Regionalgeschichtsschreibung in der DDR. *Historische Zeitschrift* 235. 121–135.
- Spittmann, Ilse – Helwig, Gisela (Hrsg.) 1991: *DDR-Lesebuch. Stalinisierung 1949–1955*. Köln.

- Stöckigt, Rolf 1964: *Der Kampf der KPD um die demokratische Bodenreform Mai 1945 bis April 1946*. Berlin (Ost).
- Tömmel, Ingeborg 1980: *Der Gegensatz von Stadt und Land im realen Sozialismus. Reproduktion kapitalistisch geprägter Industriestrukturen durch Planwirtschaft in der DDR*. Kassel.
- Tschopp, Silvia Serena 2005: Das Unsichtbare begreifen. Die Rekonstruktion historischer Wahrnehmungsmodi als methodische Herausforderung der Kulturgeschichte. *Historische Zeitschrift* 280. 1. 39–82.
- Uhlemann, Manfred et al 1977: *Die führende Rolle der Bezirksparteiorganisation der SED bei der sozialistischen Umgestaltung der Landwirtschaft im Bezirk Potsdam 1952–1961. Erinnerungsberichte, Statistiken, Chronik, Karten, Bilder, Abriß. Ein Beitrag zur Parteigeschichte*. Potsdam.
- Weber, Hermann 1988: *Die DDR 1945–1986*. München.
- Witkowski, Gregory R. 2004: On the Campaign Trail: State Planning and *Eigen-Sinn* in a Communist Campaign to Transform the East German Countryside. *Central European History* 37. 3. 400–422.
- Zur Agrar- und Bündnispolitik der SED 1978: Zur Agrar- und Bündnispolitik der SED bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft*. Berlin (Ost).